

DÎVÂNU LÜGÂTİ'T-TÜRK'TE YAZIYLA İLGİLİ SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE

On Written Vocabulary in Dîvânu Lügâti't-Türk

Sorumlu Yazar /
Corresponding Author

Erol ÖZTÜRK

Prof. Dr., Bolu Abant İzzet
Baysal Üniversitesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, Bolu,
Türkiye.

ORCID

0000-0001-6493-1443

E-mail

ozturk@ibu.edu.tr

Geliş Tarihi / Submitted:

25.10.2024

Kabul Tarihi / Accepted:

07.12.2024

Kaynak Gösterim / Citation:

Öztürk, Erol (2024). "Dîvânu
Lügâti't-Türk'te Yazıyla İlgili
Söz Varlığı Üzerine", *Karabük
Türkoloji Dergisi*, 5/10, 089-
0xx.

Öz

Kâşgarlı Mahmud'un 1077'de yazdığı Divânu Lügâti't-Türk, Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Eser, girişinde ifade edildiği gibi Türk, Oğuz, Türkmen, Uygur, Yağma, Tohsi, Argu, Çiğil gibi Türk boylarının yaşadığı dityarlardan toplanan dil, edebiyat ve folklor malzemesini günümüze yansıtır. İçerisinde Türk dili ve grameri, Türk lehçe ve şive bilimi, Türkçe yer adları, Türk lehçelerinin tasnifi, Türk töresi, Türklerde günlük hayat, yaşama biçimi, aile hayatı, yemek kültürü, tıp bilgisi, oyun ve eğlenceler gibi pek çok konuda önemli bilgiler vardır. Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazıldığı için Arapça sözlükçülük metodu kullanılmış, aranan sözlerin kolayca bulunabilmesi için kelimeler belli bir düzene göre sıralanmıştır. Günümüzde Uygur alfabesi olarak bilinen yazıdan hecâ-i el Türkiye adıyla Türk yazısı olarak bahsedilmiş ve bu yazının alfabesi iki farklı tabloda gösterilmiştir. Kâşgarlı'nın eseri çeşitli yönlerden incelenmiş, üzerinde pek çok bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada Ercilasun ve Akkoyunlu tarafından 2014'te hazırlanan tercümenin dizin bölümü esas alınarak yazıyla ilgili söz varlığı incelenmiştir. Kelimeler isim ve fiil başlığıyla ele alınmış ve çeşitli açılardan değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lügâti't-Türk, Yazı, Söz Varlığı.

Abstract

Kâşgarlı Mahmud's Divânu Lügâti't-Türk, written in 1077, is the first known dictionary of the Turkish language. The study includes information about the languages and cultures of Turkish tribes such as the Turks, Oghuz, Turkmen, Uyghur, Yağma, Tohsi, Argu, and Chigil. It provides important details on the Turkish language, grammar, dialects, daily life, family life, food culture, medical knowledge, and games. Since it was written to teach Turkish to Arabs, it follows the Arabic dictionary system. Words are arranged in a specific order to make them easy to find. What is now known as the Uyghur alphabet was referred to by Kâşgarlı Mahmud as the "Turkish script," and he examined this script in two different tables. Kâşgarlı's work has been the subject of many academic studies. In this study, based on the 2014 translation by Ercilasun and Akkoyunlu, the vocabulary related to writing in the book was analyzed. The words were categorized as nouns and verbs and examined from different perspectives.

Keywords: Dîvânu Lügâti't-Türk, Writing, Vocabulary.

Giriş

Tarihî kaynaklarda Hazarların, Avrupa Avarlarının, Tuna Bulgarlarının ve Ak Hunların yazıyı kullandıklarına dair kayıtlar vardır. İstemi Kağan 568'de Bizans imparatoruna İskit harfleriyle yazılmış mektup göndermiş, Tapo Kağan (572-581) Çince bir Budist kitabını Türkçeye tercüme ettirmiştir. Bizanslı tarihçi Priskos Oğuzların 6. yüzyılda yazılarının olduğunu kaydeder. (Kafesoğlu 1988:322).

Esik Kurganı'nda Altın Elbiseli Adam'la birlikte bulunan iki satırlık Türkçe yazı MÖ. V. ve IV. yüzyıllara tarihlendirilmektedir (Kafesoğlu 1988:323). MS. IV. yüzyıla ait Çin sülalesi tarihinde geçen 10 karakterlik yazının Hunca olduğu belirtilmiş ve üzerine okuma denemeleri yapılmıştır. (Ercilasun 2009:60).

Araştırmacılar tarafından VI. yüzyıldan X. yüzyıla kadar tarihlendirilen Güney Sibirya'daki Yenisey yazıtları ve VIII. yüzyıla ait Orhun Abideleri düzenli Runik harfli metinlerdir. Uygurlar bazı anıtlarla birlikte farklı dinlerin tesiriyle yazılmış çok sayıda eser bırakmıştır.

Karahanlı döneminde İslam'ın kabulüyle birlikte yazı ve edebiyatın yeni bir ivme kazandığı görülür. Bu dönemde yazılan Kutadgu Bilig, Dîvânu Lügâti't-Türk ve Atebetü'l-Hakâyık XI. yüzyılda Türk dilinin gücünü gösteren çok önemli eserlerdir. Dîvânu Lügâti't-Türk, Türk dilinin ilk sözlüğü olarak farklı bir yere sahiptir.

1. Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lügâti't-Türk

Kâşgarlı Mahmud tarafından Araplara Türkçeyi öğretmek gayesiyle ansiklopedik bir sözlük olarak kaleme alınan Dîvânu Lügâti't-Türk 1074-1077 yılları arasında Bağdat'ta tamamlamıştır. Günümüzdeki 1266 tarihli tek nüshası Şam'da Sâveli Muhammed bin Ebu Bekr tarafından istinsah edilmiştir (Ercilasun 2009:314). Kâşgarlı Allah'a ve Hz. Muhammed'e övgü bölümünden sonra eseri yazma sebebini açıklar. Allah'ın talih güneşini Türklerin burcundan doğdurduğunu, Türk kağanlarını gök katmanları arasına yerleştirip onları yeryüzüne ilbay kıldığını, dünya milletlerinin dizginlerini Türklerin eline verdiğini söyler. Akıl sahibi olanlara Türklerle iyi geçinmeyi ve Türk dilini öğrenmeyi tavsiye eder.

Kendisinden Türklerin en akıllı olanı, en güzel ve etkili konuşanı, en açık anlatacı, en iyi eğitim almış olanı ve en soylusu olarak bahseden Kâşgarlı'nın hanedana mensup olduğu ve amcasının başlattığı isyan sebebiyle Kâşgar'dan ayrıldığı tahmin edilmektedir. Eserinin girişinde ifade ettiği gibi Türk diyarlarını dolaşarak farklı Türk boylarından topladığı dil, edebiyat ve folklor malzemesiyle hazine değerindeki Dîvânu Lügâti't-Türk'ü yazmıştır.

Tarihi Türk şiveleri sözlüğü olarak da nitelendirilen eserde Türk dili ve grameri, Türk lehçe ve şive bilimi, Türkçe yer adları, Türk lehçelerinin tasnifi, Türk töresi, Türklerde günlük hayat, yemek kültürü, tıp bilgisi, oyun ve eğlenceler gibi konularda önemli bilgiler vardır. Kâşgarlı'nın Türk lehçelerini Oğuz ve Hakaniye olarak ayırması günümüzde de geçerli bir tasniftir. Harita üzerinde ülke, şehir ve boy adlarını işaretleyerek XI. yüzyıldaki Türk dağılımını göstermiştir. Eserde Karahanlı Türkçesi dil özelliklerini yansıtan çok sayıda şiir, atasözü ve deyim yer alır. Şiirler arasında Alp Er Tonga için söylenmiş Türk tarihinin bilinen en eski ağıtı da vardır.

2. Dîvânu Lügâti't-Türk'ün Sözlük Düzeni

Kâşgarlı Mahmud eserini yazarken Arapça sözlükçülük metotlarını kullanmış, aranan sözlerin kolayca bulunabilmesi için kelimeleri belli bir düzene göre sıralamıştır. Yapılan sayımlarda Carl Brockelmann'da 7993, Besim Atalay'da 8783, Özbekistan yayınında 9222, M. Vefa Nalbant'ın çalışmalarında ise 8634 kelimenin madde başı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. (Akalin 2008:66).

Eserde söz dizilişinde kelimelerdeki harf sayısı esas alınmış, sekiz bölümden oluşan sözlük, kelimelerdeki harf sayısına göre her bölümde isim ve fiil olmak üzere ayrılmıştır. Bu diziliş biçimi, Türkçe sözlüklerde bilinen ilk uygulamadır. Kâşgarlı daha önce hiç kimsenin böyle bir düzenlemeye gitmediğini ifade eder.

Madde başı olarak ele alınan kelimelerden gerekli görülenler örneklerle açıklanmış ve kelime türleri belirtilmiştir. Kelimelerin Türk boylarının diyalektlerine göre ayrılması Türk lehçe ve şivelerinin XI. yüzyıldaki durumunu ortaya koyar. O. Fikri Sertkaya eserde 150 alıntı kelime olduğu bilgisini verir. (Akalin 2008:66). Alıntı sözlerin büyük bir kısmı kaynak dil adı verilerek kaydedilmiştir.

Kâşgarlı, eserinde seslerin telaffuz biçimlerine de yer vermiş; *işba'*, *imâle*, *işmâm*, *salâbet*, *rikkât* ve *gunne* gibi sesle alakalı hadiseleri ayrıntılı olarak ele almıştır. Bazı kelimelerin lehçelere ya da kadın ve erkeklere göre farklı anlam kazandığına işaret etmesi kendine has bir dil öğretim metodunun olduğunu gösterir. (Taş 2013:199).

3. Dîvânu Lügâti't-Türk'te Türk Boyları

Türklerin 20 boy olduğunu söyleyen Kâşgarlı, "Rum yakınından Maçin'e kadar bütün Türk ülkeleri beş bin fersah uzunluğunda ve üç bin fersah enindedir. Toplam olarak sekiz bin fersaktır." (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: XXIX) diyerek çerçevesini çizdiği Türk coğrafyasında Türk boylarını yaşadıkları bölgelere göre ayırmış, Rum ülkesine yakın olanlardan başlayarak doğuya doğru; Peçenek, Kıfçak, Oğuz, Ye-

mek, Başgırt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız şeklinde sıralandığını belirtmiştir. Kırgızların Çin ülkesine yakın olduğunu, daha sonra Çiğil, Tohsi Yagma, Oğrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tangut boylarının geldiğini söyler. Çin'de Hıtay, Maçin'de de Tavgaçların olduğunu ifade eder. (Akalin 2008:75).

Oğuzların XI. yüzyıldaki siyasi gücünün farkında olan Kâşgarlı, eserinde Oğuzları ayrıntılı olarak ele almış ve 22 Oğuz boyunun adlarını damgalarıyla birlikte vermiştir. Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun'a hizmetinde bulunma dileğini bildiren bir koşuk da yazmıştır.

Eserde Uygurların savaşçılığı, Çiğillerin üç oymak oluşu, Türk-Zülkarneyn ilişkisi, Zülkarneyn'in Argu ilkesine gelişi, Çiğil ve Tohsi ülkelerinin kaleleri vb. bilgiler vardır. On ikinci varakta yer alan Türk dünyasının bilinen ilk haritasında *Uygur ülkesi, Aleviler yurdu, Yemek bozkırları, Başkırt bozkırları, Basmıl bozkırları, Çömül meskeni, Kay meskeni, Tatar bozkırları, Kıpçak-Oğuz meskeni, Oğuz ülkesi, Kıpçak meskeni, Onların kollarından biri* (Kıpçaklar kastediliyor.), *Beçenek, Bulgar, Savur, Azarbadgan diyarı* gibi yer adları gösterilmiştir. *Beşbalık şehri* ile *Aleviler yurdu* arasında *Pek Çok Türk* adıyla bir bölge de işaretlemiştir.

Kâşgarlı'nın eseri Türklerin bilinen ilk atası Tonga Alp Er ve ailesi (*Tonga Alp Er, Afrasiyab, Barsgan, Kaz*) hakkında bilgi vermesiyle de dikkati çeker.

Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Argu ve Kırgız dillerinden topladığı bilgileri kitabında kullanan Kâşgarlı, Uygurların en yalın Türkçeyi konuştuklarını ve Türk yazısını kullandıklarını söyler. Kendi aralarında konuştukları ayrı bir ağızlarının bulunduğunu belirtir. (Akalin 2008: 91). Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tohsi, Yağma, Çiğil, Oğrak, Çaruk boylarının yalın Türkçeleri olduğunu, lehçelerin en yalınının Oğuz dili olduğunu ifade eder. “En doğrusu ise Yağma ve Tohsilerin dilidir. Peçenek, Bulgar ve Savurların kelimelerin sonunu kısaltarak kullandıkları dilleri vardır. İrtiş, İla Yamur ve İdil boyunca oturan halkların dili doğru Türkçedir. Bunların en anlaşılır ve en tatlısı Hakaniye hakanlarının ve ulusunun dilidir. Balasagun, Talas ve Sayram halkları Türkçeyle beraber Soğdcayı da kullanırlar.” (Akalin 2008: 91).

4. Dîvânu Lügati't-Türk'te Türk Yazısı

Eserinde yaklaşık sekiz bin kelimeyi madde başı olarak kullanan Kâşgarlı Mahmud, Köktürklerden ve Köktürklerin kullandığı Runik harflerden bahsetmez. Daha sonra Uygur alfabesi olarak anılacak yazıyı *hecâ-i et-Türkiyye* adıyla ayrı bir bölümde ele alır ve Türk yazısı dediği bu alfabeği iki farklı tabloda tanıtır. Eserin beşinci sayfasında *Türk Sözlerini Kuran Harfler Üzerine* adlı başlık vardır. Bu bölümde “Bütün lehçelerinde kullanılan alfabe on sekiz harften ibarettir. Bunlar Türk yazısını meydana

na getirirler. Türk yazısı bu harflerle yazılır (Akalin 2008: 98).” şeklinde bilgi verir. Daha sonra harflerin Arap alfabesindeki karşılıkları ve bu temel harfler içinde olmayan ve Türk olmayanların söylemede zorlandığı yedi harften bahseder. “Eskiden beri Kâşgar’dan yukarı Çin’e dek çepeçevre bütün Türk ülkelerinde hakanların ve sultanların yarlık (ferman) ve mektupları bu yazı ile yazılmıştır.” (Akalin 2008: 100) diyerek Uygur yazısının önemini ortaya koyar. Yedinci bölümde *η* ve *nç* seslerinden oluşan kelimeler, sekizinci bölümde Türkçede bir arada bulunan ünsüz çiftleriyle ilgili örnekler vardır. Orhun anıtlarında tek bir işaretle karşılanan *nç* sesini Kâşgarlı’nın da ayrı bir bölümde ele aldığı görülür. (Akalin 2008:63).

5. Dîvânu Lügâti’t-Türk’te Yazıyla İlgili Söz Varlığı

Dîvânu Lügâti’t-Türk’ün ilk tercümesi ve dizini C. Brockelmann tarafından 1928’de Almanca olarak yapılmıştır. İkinci tercüme 1939-1941 tarihleri arasında Besim Atalay’ın yaptığı çalışmadır. R. Dankoff ve J. Kelly, 1982-1985 arasında İngilizce tercüme ve dizini yayımlamışlardır. 2014’te Ahmet B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu tarafından yeni bir tercüme ve dizin yapılmıştır.

Bu çalışmada Ahmet B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu’nun 2014’te yaptıkları tercümenin dizin bölümü kaynak olarak kullanılarak Dîvânu Lügâti’t-Türk’teki yazı ile ilgili söz varlığı incelenmiştir. B. Atalay’ın 1939-1943 arasında basılan eserinin 1992 tarihli baskısının dizini ve bu dizinin 1972 tarihinde yapılmış baskısından faydalanılmıştır.

Madde başı ve örnekler içinde geçen söz varlığı isim ve fiil başlığı altında ele alınmış ve Kâşgarlı’nın örnek cümleleriyle sunulmuştur.

5.1. İsimler

Köktürk anıtlarında yazı ve yazmak için, *bitig* “yazı, yazma, kitap, mektup”, *bitigçi*, *bediz*, *bedizçi*, *uz* isimleri; *biti*- “yazmak”, *bitit*- “yazdırmak”, *ur*- “taşa kazıyarak yazmak”, *tokı*- “taşa yazmak”, *tokıt*- “taşa yazdırmak”, *bedize*- “süslemek”, *bedizet*- “süsletmek” fiilleri vardır. (Ercilasun 2009:192). Uygur Türkçesinin zengin yazı mirasını devralan Karahanlı Türkçesinde yazıyla ilgili söz varlığının zenginleştiği görülür.

Dîvânu Lügâti’t-Türk’teki yazıyla ilgili söz varlığı; yazı, yazının içeriği, yazıcı ve yazıyı ulaştırmada görevli kişilerle ilgilidir. Yazı için *biti*- (<Çince *piet+i*) (Tekin 1993: 25) fiilinden yapılmış olan *bitig* adı kullanılmıştır. “Gökten inen kitaplardan bir kitap” anlamında kullanılan *biti* kelimesinin anlamı verilmiş fakat örnek cümle içinde kullanılmamıştır. *Biti*- fiili ve *bitigle* alakalı çok sayıda isim türünde kelime vardır: *Biti*, *bitig*, *bitilgen*, *bitigü*, *bititmiş*, *bitiklik/bitiglig*, *bititdeçi/bititeçi*, *bititgü*,

bititgüçi. Bu kelimelerin yanında; *koşug, okutgan, ötkünç, ötüg, sav* ve *yarlıg* adları da yazıyla ilgilidir.

Anıñ bitigi, ay bitigi, bitig bitütgüçi, bititmiş bitig, bitig okır eken, bitig bititgü ugur, öz bitigin örneklerinde *bitig* kelime grubu içinde isim unsuru olarak yer alır.

5.1.1. Yazı ve Yazının İçeriğiyle İlgili İsimler

Dîvânu Lügati't-Türk'te yazıyla ilgili söz varlığı ferman, mektup, yazılı eser, harf, hece, nokta, damga vb. isimlerdir.

Ay bitigi: Askerlerin isimlerinin ve erzaklarının kaydedildiği defter 32/18. Dankoff ve Kelly bu tamlamayı *ē bitigi* olarak kaydeder 32/18.

Biti: Gökten inen kitaplardan bir kitap 540/441.

Bitig: Kitap, mektup, yazılı kâğıt.

Biti- (*bitil-, bitin-, bitit-, bitiş-*) fiilleriyle kullanılan örnekler:

Er bitig bitidi. “Adam kitap yazdı.” 427/334. *Bitig bitit.* “Kitabı yaz.” 424/332. *Bitig bitildi.* “Kitap yazıldı.” 328/266. *Bitig bitindi.* “Kitap yazıldı. *Bitildi* de aynı şekilde.” 337/272. *Er bitig bitindi.* “Adam kitap yazar göründü. (Başkasından yardım almadan kendi yazarsa da aynıdır.)” 338/273. *Bitig bitindi, bitildi.* “Kitap yazıldı. (İkisi de olabilir.)” 347/279. *Ol bitig bititti.* “O kitap veya mektup yazdırttı.” 415/326. *Ol añar bitig bititti.* “O ona kitap yazdırdı.” 427/334. *Ol maña bitig bitişdi.* “O kitabı yazmada bana yardımcı oldu. (Yarıştı da aynıdır.)” 313/257, 325/265.

Okı- (*okıl-, okın-, okıt-, okıtısa-, okış-*) fiiliyle ilgili örnekler:

Er bitig okıdı. “Adam kitap okudu.” 556/459. *Bitig okıldı.* “Kitap okundu.” 108/98. *Bitig okundu* “Kitap okundu.” *Ol bitig okındı.* “O kitap okur gibi göründü.” 110/99. *Ol maña bitig okıttı.* “O bana kitap vb. şeyleri okuttu.” 114/103. *Ol bitig okıtısadı.* “O kitabı okumak istedi.” 153/132. *Ol meniñ birle bitig okışdı.* “O kitap okumakta benimle yarıştı.” 103/94.

Çek- (*çekin- çekil-*) fiiliyle ilgili örnekler:

Ol bitig çekdi. “Kitaba noktalar koydu.” 274/239. *Bitig çekildi.* “Kitap vb. noktalandı.” 335/271. *Er bitigke çekig çekindi.* “Adam kendi başına kitaba noktalar koydu.” 341/275.

Tür- (*türül-, türün-, türiş-*) fiiliyle ilgili örnekler:

Ol bitig türdi. “O yazılı kâğıt vb. şeyleri dürdü.” 267/234. *Er bitig türdi* 284/244. *Bitig türüldi.* “Kitap vb. düdüldü.” 332/269. *Er öz bitigin türündi.* “O kendi mektubunu

dürdü ve bunu kendi başına yaptı 340/274.” *Ol maña bitig türüşdi*. “O yazılı kâğıt vb. şeyleri yazmada bana yardımcı oldu.” 316/259.

Yöd- (*yodısa-*, *yodluş-*) fiiliyle ilgili örnekler:

Ol bitig yödtti. “O kitap vb.ni sildi.” 632/527. *Er bitig yodıladı*. “O kitabı silmek istedi. Kılıçtan da kan vb. silmek için aynıdır.” 577/475. *Bitigler yoğluşdı*. “Yazılar vb. şekiller silindi.” 487/389.

Bürül-, *köçür-*, *ötkür-*, *ötrüş-*, *tamgala-*, *üjükle-*, *yul-* fiilleriyle ilgili örnekler:

Bitig bürüldi. “Mektup rulo yapıldı.” 333/270. *Ol bitig köçürdi*. “O kitap istinsah etti. Bir şey bir yerden bir yere nakledilirse aynıdır.” 307/253. *Ol ewke bitig ötkürdi*. “Adam evine kitap gönderdi.” 120/107. *Olar bir birke bitig ötrüşdi*. “İkisi birbirine mektup vb. şeyleri ulaştırdılar.” 123/109. *Ol bitig tamgaladı*. “O sultanın mührünü yazıya vurdu.” 599/489. *Bitig üjükleği*. “Harfleri ve kitabın harflerini söyledi.” 48/34. *Ol bitig yulđi*. “O kitabı istinsah etti.” 472/377.

Aşağıdaki örneklerde *bitig* adı kelime grubu içinde isim unsuru olarak kullanılmıştır.

Anıñ bitigi belgülig. “Onun yazısı açıktır.” 193/165. *Bititmiş bitig* “Emirle yazılmış kitap.” 425/333. *Bu bitig ol kişini okıtgan* “Bu uzunluğundan dolayı sürekli insanı okutturan kitaptır.” 89/80.

Bitig kıl-, *bitig bitit-* örneklerinde birleşik fiil grubunun isim unsuru olarak kullanılmıştır.

Bıçgas bitig kılurlar/And key yeme birüler/Xāndın basut tilerler/Basmıl Çomul tirgeşür

“Yabaku savaşında hakanı yardıma çağırıyor. Benim kavmim melike karşı gelemeceklerine dair ahit ve biat sözleşmesini yazıyor. Şu anda Basmil ve Çomul tayfaları bizimle savaşmak için toplanıyorlar. Bunun üzerine hakan onlara yetiştirdi ve onları yağmalayıp esir aldı.” 231/200.

Bitig bititgü ugru. “Kitap yazdırma zamanı.” 425/333. *Bitig bititügüçi* “Yazdırtan, Oğuz ve Kıpçak lehçesinde *bititdeçi*.” 424/332.

Ol bitig okır eken zarf-fiil grubunda isim unsuru olarak yer almıştır.

Ol bitig okır eken sekrittii. “O kitabı veya Kur’anı okurken atlayarak okudu.” 439/336.

Bitig: Muska. Oğuzca 193/165.

Bitilgen: Devamlı yazılan 260/227.

Bititgü: Yazdırma.

Bitig bititgü ugru. “Kitap yazdırma zamanı 425/333.” Bu örnek Atalay’da *Bitig bititgü arung:* “Yazı yazdıracak yer” şeklindedir (Atalay 1972: II/312).

Bitig bititgü nēḡ. “Üzerine yazı yazılan nesne.” 425/333.

Bititmiş: Yazılmış.

Bititmiş bitig. “Yazılmış yazı, eser.” (Atalay 1972: II/320). Ercilasun-Akkoyunlu 2014’te *bititmiş*, *bitit-* fiili altında sıfat olarak verilmiştir 425/333.

Çekig: Yazının noktaları 409/320. **Çikik:** Nokta (Atalay 1972: II/107).

Ol maḡa çekig çekişdi. “O noktaları koymakta bana yardım etti. Yarışta da aynıdır.” 322/263.

Er bitigke çekig çekindi. “Adam kendi başına kitaba noktalar koydu.” 342/275.

Aḡar çekig çekitürdi. “Ona kitabın noktalarını noktalttı.” 357/285.

Koşug: Şiir, koşma, kaside 189/161.

Terken Katun kutıḡa tegür mindin koşug

Aygıl sizin tapugçı ötnür yaḡı tapug 189/161.

Kâşgarlı’nın Terken Hatun’a yazdığı kasidede geçen *koşuk* kelimesi “mektup, dilek, yazılı belge” anlamında kullanılmıştır.

Okutgan: Sürekli insanı okutturan (kitap).

Bu bitig ol kişini okutgan. “Bu uzunluğundan dolayı sürekli inanı okutturan kitaptır.” 89/80.

Ötkünç: Hikâye 91/82.

Ötkünç ötkündi. “Bir hikâye anlattı.” 91/82. Atalay 1992’de farklı olarak *ötükünç* okunuşu da vardır. **Ötükünç:** Hikâye, bkz. *ötkünç* (Atalay 1972: I/161).

Ötüg: Sultana arz edilen şey, arz. Aslı bir şeyi hikâye etmek, anlatmaktır 46/32.

Ol xānka ötüg ötündi. “O durumu hakana vb. arz etti.” 108/98.

Sāw: Mektup, risale 512/411.

Uç: Türklerde yazmak için kalem; baston, iğ yapılan bir dağ ağacı.

Dağ ağaçlarından bir ağaçtır ki ondan Türkçe yazmak için kalemler yapılır. Baston

ve iş de yapılır 30/16.

Üjök: Harf.

Bu ne üjök ol? “Bu harf nedir?” 48/34.

Yarlıg: Sultanın mektubu ve emri. Çiğil lehçesindedir; Oğuzlar bunu bilmez 462/366.

İdimiz yarlıgı. “Rabbimizin emri.” 56/42.

Fermanların hükümdarın tamgasıyla mühürlendiği bilinmektedir. Yusuf Has Hacib hükümdarın zâhid Odgurmış’a mektup göndermesinden söz ederken bu mektupları önce damgaladığını sonra da dürüp bağladığını ifade eder. Bu kayıt mektup ve fermanların tomar hâlinde dürülüp bağlanarak ilgili yere gönderildiğini de göstermektedir. Hükümdarın mektup yazacağı zaman devat (hokka), kâğıt, kalem istemesi yazı malzemesi hakkında fikir verdiği gibi hükümdarın şahsına mahsus divit takımı bulunduğunu da gösterir (Genç 1981:256-257).

Yil kovuz bitiği: Cin ve çarpmanın muskası 516/415.

5.1.2. Yazı Araç-Gereç İsimleri

Yazı yazmak için kullanılan araç ve gereçler; *bitiglik*, *bititgü*, *mekkeh*, *minguy*, *şütük*, *yartu* kelimeleridir.

Bitiklik: Yazı yazmak için hazırlanan herhangi bir şey 254/223.

Bitiglik neş “Yazmak için hazırlanan herhangi bir şey.” 254/223.

Beşli Baplar bölümünde “*kâğıt sahibi olan kişiye bitiklig er dedikleri gibi*” açıklaması vardır. Dizinde *bitiklig* kelimesine “yazı yazmak için hazırlanan şeyin sahibi olan 254/223” anlamı verilmiştir.

Bitigü: Türklerin ve başkalarının yazı takımı (dewa:t) 521/421.

Mekke(h): Çin’den getirilen bir tür mürekkep 628/523.

Çin’den getirilen bir “nakş”ın adıdır. Türkçe kitaplar onunla yazılır 628/523. Atalay’da “Türk yazsısı bununla yazılır.” cümlesi vardır (Atalay 1972: III/424).

Dîvân’da *mekkeh* dışında başka boya ve renk adları da vardır. Buadların yazıyla doğrudan ilgisi kurulmasa da kitap, belge süslemesinde ya da mimari eserlerde hat ve süs yapmada kullanıldıkları bilinmektedir. **Çüvit/çüwit:** Renklerin genel adı; renk adlarıyla kullanılıp yeni renk veya nesne adları oluşturan bir kelime 516/415. **Kızıl çüvit** “kızıl boya, zincifre, sülüğen 516/415”; **al çüvit** “sülüğen 516/415”; **kök çüvit** “lacivert 516/415”; **yaşıl çüvit** “pas rengi 516/415”; **sarıg çüvit** “zırnık, arsenik ren-

gi 516/415.” **Karagu** “zaç, kara boya, sülfürik asit 224/193.”

Mınguy: Bir hamurun adı 531/452.

Atalay “Kâğıt yapıştırılan bir çeşit hamur” anlamı vermiştir (Atalay 1992: I/232).

Şütük: Öküz vb. hayvanların boynuzundan yapılan divit (kalemlik, hokka) 196/168. Bu sözün insan yüzüyle ilgili bir benzetmede (**şütük sakal** “köse”) yer aldığı da görülür 196/168. **Tamga**: Hakan vb. kimselerin damgası 213/184.

Tamgalıg: Damgalı, üzerine damga vurulmuş olan 263/229.

Tugrag: Oğuzcada melikin mührü ve imzası 232/202.

Yartu: Yonga; (yongaya benzetme yoluyla) üzerine yazı yazılan levha 457/360. Atalay “Üzerine bir şey yazılan levha, tahta” anlamı verir (Atalay 1972: III/30).

5.1.3. Yazıcılarla İlgili İsimler

İlimga: Hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kâtip 83/74. “**Alimga**: Hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kimse. Bkz. ılmga (Atalay 1972: I/143).”

Karahanlı döneminde hükümdarın bizzat eline kalemi alarak yazı yazdığı anlaşılmaktadır. Devletin dahili idaresi ve dış münasebetlerini ilgilendiren yazışmalarını (merasil) Türk yazısıyla (Uygur harfleriyle) yazan katiplere ılmga deniliyordu (Genç 1981:257). Hâcib yazı işleri hususunda ilk önce tamgacı (mühürdar), daha sonra kâtib, en sonunda da ılmgayı kaydetmiştir. **Bitigçi ılmga** hükümdarın mahrem-i esrarı adeta sır katibidir. **Bitigçi** Karahanlılarda hazinedarların emrinde çalışan memurlara da denir (Genç 1981: 257). Yusuf Has Hâcib ilgili yazışmaları yerine getiren kişiyi “bitigçi ılmga” olarak kaydeder. (Genç 1981: 258). **Bitigçi** ile **ılmga** aynı kişi olabileceği gibi “bitigçi ılmga” sözlerinin birlikte kullanılmasıyla yazıhanenin reisi kastedilmiş olabilir. Onun emrinde çalışan **bitigçiler** ve **tamgacılar** bulunabilir (Genç 1981:258). Hükümdarın iç ve dış yazışmalarını tertip eden **Tuğra Divâni**'nda **reis-i tuğraî**'nin yerine **bitigçi, ılmga, tamgacı**'nın (mühürdar) varlığı bilinmektedir (Genç 1981: 255). “**Debîr**”in anlamı da bu dönem için hükümdarın şahsi yazılarını yazan ve okuyan kişiye verilen bir ünvan olarak izah edilmiştir.” (Genç 1981:259).

İmga: Malları korumak ve onları toplamakla görevli hazinedar 76/64.

Tayaņu: Kelimenin aslı hâcib (mabeyinci) anlamındadır. Sonra hâcib adı yayıldı ve bu ad bırakıldı. Aslı **dayandı** anlamındaki **tayandı**dır. Hükümdar hâciplere dayanır (güvenir); dileklerini ona (hükümdara) ulaştırırsın ve sonra ondan cevap getirsin diye reaya da ona güvenir 610/503.

Bu kelimenin “hakanın bilgi ve görgüsüne destek veren” anlamındaki **tayangu**>-

dayangu (*taya-n-gu*) olduğu ve Türkiye Türkçesindeki danışmana karşılık geldiği söylenebilir. Divân'daki **yügrüg bilge** “Oğuzlarda zeki, akıllı ve faziletli âlim 464/368” ifadesi de bu bağlamdadır.

5.1.4. Yazının Taşınmasıyla İlgili isimler

Arkış: Uzakta olan birisine gönderilen insanın adı. Mektup anlamına da gelir 61/47.

Anuñ arkıştı geldi. “Onun elçisi geldi.” 61/47.

Yorugçı: Oğuzlarda kayınlar arasında mektupla gelip giden elçi 468/372, 293/247.

Dîvânü Lügâti't-Türk'te جغی şeklinde yazılan bu kelime Ercilasun-Akkoyunlu 2014'te Dankoff'a atf yapılarak *yorugçı* olarak okunmuştur. Atalay bu kelimeyi *yazıgçı* olarak okumuş ve Oğuzca olduğunu belirterek “yazıcı, hısımlar arasında mektup getirip götürülen elçi” anlamını vermiştir (Atalay 1972: III/55).

Yügürgen: Çin'den çıkıp İslam ülkelerine gidecek tüccarlardan önce yola çıkan ve onların haberleriyle mektuplarını getiren kişi, ulak 467/361.

5.1.5. Yazıyı Yazdıran Kişilerle İlgili İsimler

Bititdeçi/ Bititeçi: Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde yazdırtan 424/332.

Bititgüçi: Yazdırtan.

Bitig bititgüçi “Yazdırtan” Oğuz ve Kıpçak lehçesinde **bititdeçi** 424/332.

5.2. Fiiller

Dîvânü Lügâti't-Türk'te yazı ve yazmakla alakalı olarak; *biti-* (<Çince *piet+i-*), *bitil-*, *bitin-*, *bitiş-*, *bitit-*, *çek-*, *çekil-*, *çekin-*, *çekiş-*, *çektür-*, *okı-*, *okıl-*, *okın-*, *okış-*, *okıt-*, *okıtusa-*, *ötgün-*, *ötgür-*, *ötkün-*, *ötrüş-*, *ötün-*, *tamgala-*, *tür-*, *türün-*, *tugraglan-*, *üjükle-*, *yaz-*, *yul-* fiilleri kullanılmıştır. Yazı yazmak anlamındaki *yaz-* fiili Oğuzca olarak işaretlenmiştir.

5.2.1. Yazmak Anlamında kullanılan Fiiller

Biti-: Yazmak.

Er Bitig bitidi. “Adam kitap yazdı.” 427/334. Bu fiil, bütün örneklerde *bitig* kelimesiyle kullanılmıştır.

Bitig kıl-: Yazmak 231/200.

Bitil-: Yazılmak.

Bitig bitildi. “Kitap yazıldı.” 328/266.

Bitig bitindi. “Kitap yazıldı. *Bitildi* de aynı şekilde.” 337/272.

Bitin- Yazmadığı hâlde yazar görünmek, kendi başına yazmak, yazılmak.

Bitig bitindi. “Kitap yazıldı. *Bitildi* de aynı şekilde.” 337/272.

Er bitig bitindi. “Adam kitap yazar göründü. Başkasından yardım almadan kendi yazarsa da aynıdır.” 338/273.

Bitig bitindi, bitildi. “Kitap yazıldı. (İkisi de olabilir.)” 347/279.

Bitiş- Yazmada yardımcı olmak veya yarışmak.

Ol maña bitig bitişdi. “O kitabı yazmada bana yardımcı oldu. (Yarıştı da aynıdır.)” 313/257, 325/265.

Bitit- Yazdırtmak, yazdırmak.

Bitig bitit. “Kitabı yaz.” 415/326.

Bitig bitütgüçi “Yazdırtan” Oğuz ve Kıpçak lehçesinde *bititdeçi* 424/332.

Bititmiş bitig “Emirle yazılmış kitap.” 425/333.

Ol anar bitig bititti. “O ona kitap yazdırdı.” 427/334.

Yaz- Oğuzca yazmak.

Ol bitig yazdı. “O kitap (yazı, mektup) yazdı.” 469/376.

Yul- İstinsah etmek 472/377.

“*Bundan ‘Ol bitig yuldı.’ denir. Anlamı ‘O kitabı istinsah etti.’dir. Aynı.*” 472/377.

5.2.2. Noktalamayla İlgili Fiiller

Çek- Yazıya noktalar koymak, noktalamak.

Ol bitig çekdi. “Kitaba noktalar koydu.” 274/239.

Çekil- Yazıya noktalar koymak, noktalamak.

Bitig çekildi. “Kitap vb. noktalandı.” 335/271.

Çekin- Yazıya kendi başına noktalar koymak.

Er bitigke çekig çekindi. “Adam kendi başına kitaba noktalar koydu.” 342/275.

Çekiş- Nokta koymakta yardım ve yarışmak 322/263.

Çektür-: Yazının noktalarını koydurmak, noktalamak.

Ol maña çekig çekişdi. “O noktaları koymakta bana yardım etti.” 357/285.

5.2.3. Yazıyı Okumakla İlgili Fiiller

Okı-: Okumak.

Er bitig okıdı. “Adam kitap okudu.” 556/459.

Ol bitig okır eken sekrittı. “O kitabı veya Kur’anı okurken atlayarak okudu.” 439/336.

Okıl-: Okunmak.

Bitig okıldı. “Kitap okundu.”108/98.

Okın-: Okunmak.

Bitig okındı. “Kitap okundu.” *Ol bitig okındı.* “O kitap okur gibi göründü, aslında ise okumuyor.” 110/90.

Okış-: Okumakta yarışmak veya yardımlaşmak.

Ol meniñ birle bitig okışdı. “O kitap okumakta benimle yarıştı. Yarışma için de aynı fiil kullanılır.” 103/94.

Okıt-: Okutmak.

Ol maña itig okıttı. “O bana kitap vb. şeyleri okuttu.” 114/103.

Okıtısa-: Okutmak istemek.

Ol bitig okıtısa.dı. “O kitabı okumak istedi.”153/132.

Üjükle-: Harfleri söylemek.

Bitig üjükleğı. “Harfleri ve kitabın harflerini söyledi.” 48/34.

5.2.4. Hikâye Anlatmak ve Dilek Sunmakla İlgili Fiiller

Ötgün-: Duyduğu şekilde anlatmak, nakletmek.

Ol xānka ötüğ ötündı. “O durumu hakana vb. arz etti.” *Aşlı ötgündıdır.*” Duyduğu şekilde anlattı.” anlamına gelir 108/98.

Ötkün-: Hikâye anlatmak.

Ötkünç ötkündı. “Bir hikâye anlattı.” 91/82.

Atalay’da “hakana dilek sunmak” anlamı da verilmiştir. Bkz. *Ötün-* (Ata-

lay1972: I/161, 199).

Ötgür-: Bir şeyi bir şeyden geçirmek, mektup için göndermek.

Ol ewke bitig ötkürdi. “O eve mektup gönderdi.” 120/107.

Atalay'da **ötkürüşmek** “mektuplaşmak” anlamı verilmiştir (Atalay 1992: III/424).

Ötrüş-: (Birine mektup vb.) ulaştırmak.

Olar bir birke bitig ötrüşdi. “İkisi birbirine mektup vb. şeyler ulaştırdılar.” 123/109.

Ötün-: Durumu hakana vb. makamlara arz etmek.

Ol xânka ötüg ötündi. “O durumu hakana vb. arz etti.” *Aslı ötgündidir.*” Duyduğu şekilde anlattı.” anlamına gelir 108/98.

Terken Katun kutıña tegür mindin koşug

Ayıl siziñ tapugçı ötnür yañı tapug 189/161.

5.2.5. Yazının Damgalanması ve Dürülmesiyle İlgili Fiiller

Türül-: Dürülmek.

Bitig türüldi. “Kitap vb. dürüldü.” 332/269.

Türün-: Kendi başına dürmek.

Er öz bitigin tütüندی. “O kendi mektubunu dürdü ve bunu kendi başına yaptı.” 340/274.

Türüş-: Dürmede yardımcı olmak veya yarışmak.

Ol maña bitig türüşdi. “O bana yazılı kâğıt vb. şeyleri toplamada yardımcı oldu.” 316/259.

Tamgala-: Yazıya mühür vurmak.

Ol bitig tamgaladı. “O sultanın mührünü yazıya vurdu.” 599/489.

Tugraglan-: Oğuzcada yazı damgalamak 403/313.

Sonuç

Dîvânü Lügati't-Türk, Türk dil ve kültür tarihini aydınlattığı gibi XI. yüzyıldaki Türk yazı tarihine ışık tutacak zengin bir içeriğe sahiptir. Orhun Abidelerinden sonra

Türkçe söz varlığını tespit edebileceğimiz Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakâyık gibi Karahanlı eserleri içinde açıklamalı sözlük olarak doğrudan kelime bilgisi veren bir eserdir. Eserde yazıyla ilgili söz varlığı daha çok kökeni Çince *piet* kelimesine bağlanan *biti-* fiili ve bu fiilden yapılmış *bitig* adıyla ilgilidir. *Bitig* kelimesi *biti-*, *bitil-*, *bitin-*, *bitiş-*, *bitit-*, *çek-*, *çekil-*, *çekin-*, *çekiş-*, *çektür-*, *okı-*, *okıl-*, *okın-*, *okış-*, *okıt-*, *okıtusa-*, *ötgün-*, *ötgür-*, *ötkün-*, *ötrüş-*, *ötün-*, *tamgala-*, *tür-*, *türün-*, *tugraglan-*, *üjükle-*, *yaz-*, *yul-* gibi çok sayıda fiille kullanılmıştır. *Anıñ bitigi*, *ay bitiği*, *bitig bitütgüçi*, *bititmiş bitig*, *bitig okır eken*, *bitig bititgü ugur*, *öz bitiğin* gibi kelime gruplarında yer alması, kelimenin söz diziminde oldukça yaygın olduğunu gösterir.

Yazıyla ilgili isim ve fiillerin Türkçe ekler kullanılarak türetilmiş olduğu görülür. Divân'da, yazılış amacına uygun olarak, Kutadgu Bilig'deki *kalem*, *kâğut*, *kâtip*, *de-bîr* vb. kelimeler yoktur. *Yaz-* fiilinin Oğuzca olarak işaretlenmesi, Oğuzcanın XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesinden ayrılan taraflarını göstermesi bakımından önemlidir. “Yazı yazmak” anlamındaki *yaz-* fiili, *yazı* ve *yazıcı* isimleri Kutadgu Bilig'de de yer almaz. Divân'da yer alan *yazuk* “suç, günah”, *yazukla-* “suçlamak”, *yazuklug* “suçlu”, *yazugsuz* “suçsuz, günahsız” kelimeleri *yazı* yazmak anlamında değildir.

Kâşgarlı'nın Türk şiveleri içinde Oğuzcadan fazlaca bahsetmesi ve 200 kadar kelimeyi Oğuzca olarak işaretlemesi, Oğuzların ve Oğuz Türkçesinin XI. yüzyıldaki durumu için önemli kayıtlardır

Hayvan boynuzundan yapılan divit anlamındaki *şötük*, insan sakalıyla ilgili benzetmeyle (*şötük sakal*) halk arasında yaygın bir deyim hâline gelmiştir. Bir yazı aracının böyle bir deyim içinde yer alması günlük hayatta yazının yaygın olduğunu ve fazlaca önemsendiğini gösterir. *Ay bitiği* örneği devlet işlerinde düzenli defterler tutulduğuna işaret eder. Ayrıca Divânü Lügâti't-Türk'teki zengin söz varlığı XI. yüzyıldaki yazının durumunu yansıtır

Kaynakça

Akalın, Ş. Haluk. *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lügâti't-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.

Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig III, İndeks*, (Neşre hazırlayanlar: K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce), TKAE Yayınları, 1979.

Atalay, Besim. *Divânü Lügâti't-Türk Dizini*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.

Atalay, Besim. *Divânü Lügâti't-Türk I-IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.

Ercilasun, Ahmet B. ve Akkoyunlu Ziyat. *Kâşgarlı Mahmud Divânü Lügâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar- Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.

Ercilasun, Ahmet B. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, 2009.

Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, 5. Baskı, Boğaziçi Yayınları, 1988.

Kâşgarlı Mahmud. *Dîvânu Lügati't-Türk-Tıpkıbasım/Faksimile*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.

Taş, İsmail. "Türk Dili Öğreticisi Olarak Kaşgarlı Mahmud ve Öğretim Metodu Açısından Dîvânü Lugâti't-Türk", Cilt: 48, Sayı 48, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2013.

Tekin, Talat. *Hunların Dili*, Doruk Yayınları, 1993.